

«ΠΙΣΤΙΣ» ΚΑΙ «ΠΡΑΞΙΣ» ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ ΤΟΥ MARTIN LUTHER*

Υ Π Ο

GERHARD SAUTER

(Μετάφρασις ὑπὸ τοῦ Καθηγ. κ. ΜΕΓΑ ΦΑΡΑΝΤΟΥ)

Τὴν 10ην Νοεμβρίου 1983 ἐωρτάσθη ἡ 500ῆ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου: ὑπὸ τῶν εὐαγγελικῶν χριστιανῶν ἔλου τοῦ κόσμου, ὑπὸ γερμανικῶν πανεπιστημίων καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων, τὰ ὅποια ἀσχολοῦνται μὲ τὴν συμβολὴν τοῦ Λουθήρου εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν ἱστορίαν, ὑπὸ τῆς ἡγεσίας τῆς λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας, ἡ ὅποια ὠργάνωσε μίαν ἐπίσημον τελετὴν πρὸς τιμὴν τοῦ Λουθήρου. Παρόμοιαι ἐκκλησιαστικαὶ καὶ κρατικαὶ τελεταὶ εἶχον λάβει χώραν ἤδη καὶ πρότερον ἐκ διαφόρων ἀφορμῶν πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου· τὸ νέον ὅμως ἐδῶ ἐγκρίνεται εἰς τὸ οἰκουμενικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον ἐξεδηλώθη διὰ πολυαριθμίων ἐορτῶν, διαλέξεων καὶ δημοσιεύσεων. Τὸ ἑσπέρας πρὸ τῆς ἐπετείου τῶν γενεθλίων τοῦ Λουθήρου συνηθροίσθησαν ἐν Eisleben, ἐν τῷ τόπῳ τῆς γεννήσεως τοῦ Λουθήρου, ὅστις εἶναι μία μικρὰ πόλις πλησίον τῆς Halle εἰς τὴν κεντρικὴν Γερμανίαν, εὐαγγελικοὶ καὶ καθολικοὶ χριστιανοὶ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς κάτω ἀπὸ τὸ μνημεῖον τοῦ Λουθήρου καὶ ἔφεραν εἰς τὴν μνήμην των τὸν Λούθηρον ὡς τὸν μάρτυρα τῆς πίστεως, ὡς τὸν μεταρρυθμιστὴν τῆς ἐκκλησίας καὶ ὡς τὸν ὁμολογητὴν τῆς χριστιανικῆς ἐλευθερίας εἰς κρίσιμους καιρούς. Ἐν ἔτος προηγουμένως εἶχον λάβει μέρος εἰς ἓν συμπόσιον τῆς Καθολικῆς Ἀκαδημίας ἐν Βαρσοβίᾳ καὶ ὠμίλου τὸ ἀπόγευμα τῆς 10ης Νοεμβρίου 1982 περὶ τῆς «παρὰ Λουθήρω θεωρήσεως τοῦ ἀνθρώπου», καθ' ὃν χρόνον ἀπ' ἔξω εἰς τοὺς κεντρικοὺς δρόμους τῆς πόλεως μία διαδήλωσις πολωνῶν ἐργατῶν καὶ πολιτῶν εἶχεν ἀναλάβει τὴν φροντίδα διὰ τὴν ἀνησυχίαν! Κατὰ τὴν ἐπίσημον τελετὴν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βόννης ὁ πρύτανης, εἷς καθολικὸς θεολόγος, καὶ ὁ ἐπίσης καθολικὸς πρόεδρος τῆς γερμανικῆς Βουλῆς ἀπηύθυναν λόγους εὐγνωμοσύνης καὶ σεβασμοῦ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Λούθηρος ὡς διάκονος καὶ κήρυξ τοῦ Εὐαγγελίου ὑπερήσπισε τὴν ἐλευθερίαν τῆς πίστεως καὶ τῆς συνειδήσεως ἔναντι πάσης ἀντιστάσεως προερχομένης ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κρατικῆς πλευρᾶς.

* Διάλεξις δοθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν 8.10.1984.

Θὰ πρέπει νὰ καταστήσωμεν σαφές, τὶ σημαίνουν πάντα ταῦτα: Ὁ Μάρτιν Λούθηρος, ἀναπτυχθεὶς ὑπὸ συνθήκας πτωχείας, εἰσελθὼν εἰς τὸ Μοναστήριον παρὰ τὴν θέλησιν τῶν γονέων του πρὸς ἀπόκτησιν τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς του, γενόμενος ἀπὸ τοῦ 1512 καθηγητῆς τῆς Βιβλικῆς θεολογίας εἰς τὸ νεο-ιδρυθὲν πανεπιστήμιον τοῦ Wittenberg, ἐνεφανίσθη ἀπὸ τοῦ 1516 ὡς κριτικὸς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς συγχωρητικῆς πράξεως καὶ κατεπολέμησε τὴν κατὰ τὴν πεποίθησίν του ἀσυγχώρητον ἄποψιν, καθ' ἣν θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐξαγοράσῃ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τὴν σωτηρίαν του. Ἐξ ἐναντίας ἐπεσήμαινεν οὗτος εἰς τὰς παραδόσεις, τὰ κηρύγματα καὶ εἰς τὰς μαχητικὰς του συζητήσεις ἀδιαλείπτως τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου οὐδεὶς ἄνθρωπος δύναται νὰ σταθῇ, εἰ μὴ μόνον ἐν μόνῃ τῇ ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ πίστει, ὅστις ἀπέθανε δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους, διὰ νὰ δυνηθῶμεν ἡμεῖς νὰ ζήσωμεν ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίᾳ, ἐν ἐμπιστοσύνῃ εἰς τὰς ἐπαγγελίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν τῇ κραταιᾷ ἐλπίδι εἰς τὸ σωτηριῶδες ἔργον τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὸ κήρυγμα αὐτὸ ἐκάλεσε πρὸς μεταρρύθμισιν τὴν ὑπὸ πολλῶν δυσχερειῶν χειμαζομένην ἐκκλησίαν τῆς ἐποχῆς του, ἀπηυθύνθη πρὸς τοὺς ἀρμοδίους ἐπισκόπους, πρὸς τὸν Πάπα ἐν Ρώμῃ καὶ πρὸς τοὺς πολιτικῶς ὑπευθύνους πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς ἐκκλησίας, τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἐξ ὅλων τῶν καταστρεπτικῶν ἀξιώσεων ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας καὶ τῆς θρησκευτικο-πολιτικῆς ἐξουσίας. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀφωρίσθη οὗτος ὑπὸ τῆς Ρώμης τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1520 καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1521 ἐκηρύχθη ὑπὸ δίωξιν διὰ τῆς «Reichsacht», μιᾶς πολιτικῆς εἰς θάνατον καταδικῆς. Ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος τῆς περιοχῆς του, τοῦ ἡγεμόνος τῆς Σαξωνίας, εἰς ἓνα ἀπόμικρον πύργον ὀδηγηθεὶς, μετέφρασε τὴν Βίβλον πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ φέρῃ τὸ χριστιανικὸν εὐαγγέλιον πλησίον ὅλων τῶν πιστῶν ἔτσι ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι νὰ τὸ κατανοοῦν εἰς τὴν καθημερινήν των γλῶσσαν, καὶ ἐδημιούργησεν ἔτσι διὰ πρώτην φορὰν μίαν ἐνιαίαν γερμανικὴν γλῶσσαν, ἣτις ἦτο μέχρι τότε διεσπασμένη εἰς πολλὰς διαλέκτους. Τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1522 ἐπέστρεψεν οὗτος μὲ μέγα κίνδυνον τῆς ζωῆς του εἰς Wittenberg, ἵνα κανονίσῃ ἐκ νέου τὴν διακονίαν εἰς τὸ κήρυγμα καὶ εἰς τὰ μυστήρια ἐν τῇ λατρείᾳ συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν καινοδιαθηκικῶν παραινέσεων, πάντοτε ἐν τῇ ἐλπίδι νὰ ὑπηρετήσῃ δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου τὴν ἐκκλησίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀνεπτύχθη καὶ ἡ ὁποία τὸν ἀπεδοκίμασε. Ὁ Λούθηρος οὐδέποτε ἀπεχωρίσθη ἐκ τῆς ἐκκλησίας, ἐν οὐδεμιᾷ δὲ περιπτώσει ἐγκατέλειπεν αὐτήν, — ὅπως εὐκαιριακῶς καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη διαδίδεται. Οὗτος ἐνόει πάντοτε ἑαυτὸν ὡς μέλος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅστις συγκροτεῖται διὰ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. «Ἐκκλησία» σημαίνει, λοιπόν, κατὰ τὴν θεολογικὴν του ἄποψιν, πρωτίστως τὴν ἐνορίαν, ἣτις συγκεντροῦται περὶ τὸ κήρυγμα καὶ τὰ Μυστήρια, καὶ ὅχι μίαν ἰσχυρὰν θρησκευτικὴν ὀργάνωσιν μὲ ἱεραρχικὴν δομὴν. Ἡ ἐκκλησία εἶναι τὸ δημιούργημα τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἦσαν διὰ τὸν Λούθηρον

ἔρωτήματα ὅπως τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου πνευματικῆς φύσεως, — εἰς αὐτὰ ἀποφασίζεται, ἐὰν ἡ ἐκκλησία ἀκούει ὄντως πρωτίστως καὶ ἐσχάτως τὸν Θεὸν καὶ ἔχει ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν δικάζουσαν καὶ σώζουσαν ἐνέργειαν αὐτοῦ — ἢ ἐὰν ἐπιδιώκει ἢ ἰδίᾳ νὰ ἀσκῆ κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ προσδιορίζη τὴν ζωὴν αὐτῶν, ἴσως μὲ τὰς καλύτερας προθέσεις καθοδηγήσεως τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ὅμως αὐτοδυναμῶς καὶ καταστρεπτικῶς.

Ὁ Λούθηρος κατάρθρωσε μὲ τὸ κήρυγμά του αὐτὸ καὶ μὲ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἐξπροσώπει νὰ ἐπιφέρῃ μίαν ἀνανέωσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία τὸ πρῶτον κατεπολεμήθη ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἱεραρχίας καὶ ἀργότερον ἀπὸ τοῦ 1530 ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν σταδιακῶς κατ' ἀνάγκην κατέστη αὐτόνομος. Ἐν τούτοις ἐπὶ πολὺν χρόνον μετὰ ταῦτα οἱ εὐαγγελικοὶ θεολόγοι καὶ τὰ μέλη τῆς ἐκκλησίας ἠμύνοντο κατὰ τῆς ἰδέας νὰ θεωροῦνται ὡς μίᾳ ἰδιαίτερα ἐκκλησία ἢ πολὺ περισσότερον ὡς μίᾳ αἰρετικῆ ὁμάς. Οὗτοι ἤθελον, πολλῶ μᾶλλον, νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν, ὅπως αὕτη ὠμολογεῖτο ἐν ἐκάστη λειτουργίᾳ μὲ τοὺς λόγους τοῦ ἀποστολικοῦ συμβόλου. Ὁ Λούθηρος καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι, οἵτινες ἠκολούθησαν τὰς θεολογικὰς του γνώσεις, εἶχον πάντοτε ὑψηλὴν ἐκτίμησιν περὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἐκκλησίας καὶ προσεπάθουν νὰ περισώσουν αὐτήν· ἐν τῇ προσπαθείᾳ των αὐτῆ ἐπεζήτησαν ἤδη λίαν ἐνωρὶς λουθηρανοὶ θεολόγοι σχέσεις καὶ μὲ ἀντιπροσώπους τῆς ἑλληνικῆς-ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἤρχισαν συζητήσεις, αἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων μέχρι τῆς περατώσεως τοῦ τριαδολογικοῦ καὶ τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα ἐγένοντο ἐκπεφρασμένως ἀποδεκταί, καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς συμφωνίαν μὲ τοὺς πατέρας τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας ἀνεπτύχθη κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τῆς θεολογίας τῆς Μεταρρυθμίσεως ὅπωςδῆποτε πολὺ ἰσχυρότερον ἀπὸ ὅ,τι τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς συσχετίσιν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς «δυτικῆς» θεολογίας ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος. Ταῦτα καὶ μερικὰ ἄλλα παραδείγματα μαρτυροῦν ὅτι ὁ Λούθηρος καὶ ἡ ἐκ τούτου ἀφορμηθεῖσα μεταρρυθμιστικὴ κίνησις δὲν ἔθηκεν ἐπιπολαιῶς εἰς κίνδυνον τὴν ἐνότητα τῆς ἐκκλησίας, ὅμως ὁ Λούθηρος εἶδε μὲ σαφήνειαν ὅτι ἡ ἐνότης τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῆ εἰς βάρος τῆς ἀληθείας. Ὅταν πρόκειται περὶ τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως, θὰ πρέπει νὰ παραμερίζωνται ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἐξ ἱστορικῶν συνενώσεων. Ὁ Λούθηρος ἦτο πεπεισμένος: ὅταν οἱ χριστιανοὶ ἐρωτοῦν περὶ τῆς ἀληθείας, τῆς ὁποίας ἡ γνώσις κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Ἰησοῦ (Ἰω. 8,32) ἐλευθερώνει τοὺς ἀνθρώπους, τότε ἡ γνώσις αὕτη δωρίζει εἰς αὐτοὺς καὶ μίαν κοινωνίαν, ἥτις ριζοῦται βαθύτερον καὶ ἐπεκτείνεται περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην κοινωνίαν, τὴν ὁποίαν ἐγκαθιδρύουν οἱ ἄνθρωποι ἀφ' ἑαυτῶν ἢ δύνανται νὰ πραγματοποιήσουν δι' ἀνθρωπίνων μέσων. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ δὲν εἶδεν ὁ Λούθηρος τὴν ἐλευθε-

ρίαν τῆς πίστεως εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐνότητα τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ, ὅπως πάντοτε ἐτόνιζε, θεμελιοῦνται ἀμφοτέρωθεν συγχρόνως μόνον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι.

Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ τοῦτον διὰ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐκκλησίας ἐκάλει ὁ Λούθηρος πάντοτε εἰς πίστιν μὲ ἐπιμονήν, πάθος, συχνάκις ὑπερβαλλόντως καὶ ἐνίοτε καὶ μονομερῶς. Διὸ καὶ ἀπεκλείσθη ὑπὸ τῆς Ρώμης ἐκ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸ ἀνάθεμα τοῦτο δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἀρθῆ. Τοῦτο ὅμως δὲν ἠμπόδισεν εἰς τὸ νὰ ἐπιδοθοῦν ἰδιαίτερος κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ρωμαιο-καθολικοὶ θεολόγοι πρὸς μίαν οἰκουμενικὴν πρόσβασιν τοῦ Λουθήρου. Ἡ προσπάθεια αὕτη, ἣτις ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ὑπὸ εὐαγγελικῶν θεολόγων καὶ διηξήχθη ἀπὸ κοινοῦ περαιτέρω, παρεμέρισε μίαν προκατάληψιν, ἣτις ἐβάρυνεν ἐπὶ πολλὸν χρόνον τὸν οἰκουμενικὸν διάλογον. Ἐφορᾷ δὲ εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπὶ μέρους πιστοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν. «Ὅτι ἡ ὀρθόδοξος θεολογία δύναται νὰ βοηθήσῃ ὥστε ἡ σχέσις αὕτη νὰ θεωρηθῆ εἰς εὐρύτερας δογματικὰς συναφείας καὶ νὰ ἀποφευχθοῦν ἔτσι μερικαὶ πηγαὶ λαθῶν, αἵτινες παρατηροῦνται συχνάκις εἰς τὴν δυτικὴν θεολογικὴν παράδοσιν, παρέστησε μὲ ἔμφασιν ὁ συνάδελφος κ. Μέγας Φαράντος εἰς τὴν ἐν Βόννη γενομένην διάλεξιν τοῦ κατὰ τὸ ἔτος τοῦ Λουθήρου μὲ θέμα «Τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν τοῦ Λουθήρου». Ὁ Λούθηρος ὠμίλησε συχνάκις σαφῶς ὡς ἄτομον περὶ τῆς προσωπικῆς του συνειδήσεως καὶ τῆς εὐθύνης του, τὴν ὅποιαν οὐδεὶς δύναται νὰ ἄρῃ ἀπ' αὐτοῦ. Ἐπίσης ὠμίλησε μὲ σαφήνεια ἐπανειλημμένως, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ σωτηρία τοῦ Θεοῦ εἰς πάντα πιστεύοντα, ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπέθανεν «ὑπὲρ ἡμῶν» καὶ μεσιτεύει «ὑπὲρ ἐμοῦ» εἰς τὸν Θεόν. Αὐτὸ τὸ τονιζόμενον «ἐγὼ» θὰ ἠδύνατο νὰ ἐγείρῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐδῶ, εἰς διὰ τῆς εὐσεβοῦς ἐμπειρίας του συνειδητὸς ἄνθρωπος μὲ τὴν ἀπαίτησιν τῆς ὑποκειμενικῆς καὶ ἐξ ὀλοκλήρου προσωπικῆς πεποιοῦσέως του ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ ὀλοκλήρον τὸν ὑπόλοιπον κόσμον. Καὶ ὄντως ἔτσι κατενόηθη συχνάκις ὁ Λούθηρος: ὡς τὸ πρότυπον τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τῶν νέων χρόνων, μιᾶς συμπεριφορᾶς δηλ. διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος συνάπτει τὰ πάντα πρὸς ἑαυτόν, κατανοῶν τὸν κόσμον, ἀκόμη δὲ καὶ τὸν Θεόν, μόνον ὡς πρὸς τὸ τι σημαίνουν δι' αὐτόν. Σήμερον βλέπομεν πλέον καθαρῶς ἀπὸ ὅ,τι πρότερον, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν βιαίαν παρανόησιν τοῦ Λουθήρου. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ μία σπουδαία σκηνὴ ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ Λουθήρου, ἡ ὁποία ρίπτει ἐπίσης ἄπλετον φῶς ἐπὶ τῆς θεολογίας του. Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν τελικὴν φάσιν τῆς ἐνώπιον τῆς Βουλῆς ἐν Worms τὴν 18ην Ἀπριλίου 1521 ἀνακρίσεως τοῦ Λουθήρου, ὅπου ὁ Λούθηρος ἀρνεῖται τὴν ἀνάκλησιν τῶν ἀμφιλεγόμενων θεολογικῶν του ἀπόψεων καὶ καταλήγει μὲ τὰς λέξεις: «Ἐὰν δὲν πεισθῶ διὰ τῶν μαρτυριῶν τῆς Γραφῆς καὶ διὰ σαφῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων —τότε οὔτε εἰς τὸν Πάπαν οὔτε εἰς τὰς συνόδους μόνον πιστεύω, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ὅτι αὗται συχνάκις ἐπλανήθησαν καὶ ἤλθον πρὸς ἀλλήλας εἰς ἀντίφασιν—, οὕτως

υπερενικήθησαν εἰς τὴν συνείδησίν μου διὰ τῶν χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τὰ ὅποια ἀνέφερα, καὶ ἔγινα αἰχμάλωτος τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ». Πάντα ταῦτα ἀνέφερον εἰς τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν τῶν διαπραγματεύσεων, ἦτοι λατινιστί, μετὰ ταῦτα δὲ προσέθεσε γερμανιστί: «Ὁ Θεός, ἅς μὲ βοηθήσει, ἀμήν».

Τὴν ἀλλαγὴν ταύτην εἰς τὴν γλῶσσαν ἠθέλησε νὰ ἴδῃ τις ὡς μίαν ἐπαιναστατικὴν πράξιν· ἐξ ἐπόψεως ἐθνικῆς θεωρουμένη αὕτη ἦτο τοῦτο ἀσφαλῶς, καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο ἐν πάσῃ περιπτώσει συμβολικῆς σημασίας κατὰ τὰς μεταγενεστέρας διαπραγματεύσεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πίστιν. Κατὰ μίαν εὐρυτέραν, ὅχι ἐντελῶς ἀσφαλῆ, παράδοσιν φέρεται ὁ Λούθηρος ὡς εἰπὼν ἀκόμη πρὸ τῆς τελικῆς φράσεως: «Δὲν δύναμαι νὰ πράξω ἄλλως, ἐδῶ μένω» — καὶ μετὰ: «Ὁ Θεός ἅς μὲ βοηθήσει, Ἀμήν!». Οὗτος εἶναι ὁ μεταρρυθμιστής, ὅπως εὐχαρίστως χαρακτηρίζεται: μὲ τὴν μεγάλην χειρονομίαν τοῦ ἀλυγίστου ἐλευθέρου ἀτόμου, τὸ ὅποῖον ἐπιμένει ἐπὶ τῶν θέσεων του καὶ δὲν δύναται νὰ ὀμιλήσῃ ἄλλως, διότι τότε θὰ ἐπρόδιδε τὸν ἑαυτόν του. Ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τῆς ἐν τῇ πίστει βεβαιότητος, ἡ ὁποία ἀπετέλει συγχρόνως ἀνευδοκαστον βεβαιότητα εἰς τὸν ἑαυτόν του, κατώρθωσεν οὗτος νὰ ἀνθίσταται κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς αὐτοκρατορίας, κατὰ τῶν θεολόγων ὡς τῶν ἀρωγῶν τῆς αὐτοκρατορίας ταύτης, ἀκόμη δὲ καὶ κατὰ τῆς ὑψίστης πνευματικῆς αὐθεντίας ἐπὶ τῆς γῆς, ὅταν δὲν ἐπείθετο μὲ ἐπιχειρήματα.

Ἐν τούτοις ἡ εἰκὼν αὕτη ἐξάπατᾷ. Ἡ αὐθεντικὴ τελικὴ φράσις «ὁ Θεός ἅς μὲ βοηθήσει, Ἀμήν» εἶναι εἷς τύπος εἰς τὸ τέλος τοῦ κηρύγματος, τὸν ὁποῖον ὁ Λούθηρος ἐσυνήθιζε νὰ χρησιμοποιῇ καὶ τὸν ὅποῖον ἐν ἔτος προηγουμένως εἶχε συστήσει γραπτῶς εἰς κάποιον ἱερέα. Ὁ Λούθηρος ὀμιλεῖ ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τὴν στιγμὴν ταύτην, ὅπου οὗτος δύναται νὰ ἀποφασίσῃ ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου του, ἔτσι, ὅπως ὀμιλεῖ καὶ ἔχει κληθῆ νὰ ὀμιλῇ οὗτος ὡς ἱεροκήρυξ. Οὗτος θέλει νὰ εἴπῃ, ὅτι τὴν ὑπόθεσίν του τὴν ἔχει ἀναθέσει εἰς τὸν Θεὸν καὶ μόνον ὑπ' αὐτοῦ δύναται νὰ κριθῇ.

Ἐπάρχει καὶ μία ἄλλη, πολὺ παλαιὰ προκατάληψις κατὰ τοῦ Λουθήρου καὶ τῆς θεολογίας του, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὡς κριτικὴ κατ' αὐτοῦ καὶ ὑποθέτω ὅτι κατερρίφθη δεόντως. Ὁ Λούθηρος, ὅπως εἶπα, εἰς τὸν ἀγῶνα του ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ἐκάλεσεν εἰς πίστιν καὶ ἐτόνισε μὲ ὀξύτητα ὅτι μόνον ἐκ πίστεως δικαιοῦμεθα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ ἐπ' οὐδενὶ ἄλλῳ δυνάμεθα νὰ στηριχθῶμεν, οὔτε καὶ εἰς τὰ εὐσεβῆ κατορθώματα καὶ εἰς τὰ ἀγαθὰ ἔργα ἡμῶν. Ὁ Λούθηρος παρέλαβε τὴν βασικὴν ταύτην θεολογικὴν θέσιν ἐκ τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἔνθα ἀναφέρεται εἰς τὸ 1,17 (ἐν συναρτήσει πρὸς τὸν λόγον τοῦ προφήτου Ἀββακούμ 2,4): «Ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται», καὶ ἔνθα εἰς τὸ 3,28 ἐκ τῆς συγκρίσεως θρησκευτικῶν κατορθωμάτων καὶ μωρίας παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις καὶ τοῖς Ἕλλησι συνάγεται τὸ συμπέρασμα:

«Λογιζόμεθα οὖν πίστει δικαιοῦσθαι ἄνθρωπον, χωρὶς ἔργων νόμου». Ἡ διάκρισις αὕτη μεταξὺ «πίστεως» καὶ «ἔργων» ἦτο διὰ τὸν Λουθήρον τόσον σπουδαία, ὥστε οὗτος τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰακώβου, ἥτις καλεῖ ἐν ὀνόματι τῆς πίστεως εἰς ἀγαθὰ ἔργα καὶ τονίζει: «ἢ πίστις, ἐὰν μὴ ἔργα ἔχη, νεκρά ἐστὶ καθ' ἑαυτὴν» (2,17), ἀπέφευγεν ὡς δυναμένην νὰ προκαλέσῃ σύγχυσιν, ἀκόμη δὲ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς παραπλάνησιν. Οὗτος ἐχαρκτηρίσε τὴν ἐπιστολὴν ὡς ἕνα «ἀχυρένιο γράμμα», ἦτοι ὡς ἕνα «ἀδειανὸ τσόφλι», τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν τροφήν παρέχει πλέον εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐτοποθέτησε τὴν ἐπιστολὴν ἐντελῶς εἰς τὸ τέλος τῆς Καινῆς Διαθήκης, πρὸ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐπίσης δὲν ἔτρεφε μεγάλην ἐκτίμησιν, διότι αὕτη κατὰ τὴν γνώμην του μὲ τὴν περιγραφὴν τῆς ἐλεύσεως εἰς τὰ ἔσχατα τρομακτικῶν καιρῶν ἐνέπνεεν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν μόνον φόβους, ἀντὶ νὰ τὴν παρηγορῇ καὶ νὰ τὴν ἐνθαρρύνῃ εἰς σταθερὰν ὑπομονήν.

Δὲν ἀποτελεῖ ἄραγε ἡ ὑποτίμησις αὕτη τῶν ἔργων, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ ἐνεργήσῃ καὶ νὰ κατορθώσῃ τὴν σωτηρίαν του, μίαν περιφρόνησιν τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος; Λαμβάνει ὁ Λουθήρος ὄντως σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τὴν εὐθύνην τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν ζωὴν του, προσέχει οὗτος ἀρκούντως, τί οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ πράττουν ἢ καὶ νὰ παραλείπουν, τί οὗτοι διὰ τῆς ἀπραξίας δύνανται νὰ παραμελήσουν καὶ διὰ τῆς δράσεως χάριν τῶν ἄλλων καὶ τοῦ ἑαυτοῦ των νὰ ἐνεργήσουν; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐπερρίφθη συχνάκις κατὰ τοῦ Λουθήρου ὡς μομφή, ἥδη ὑπὸ τῶν θρησκευτικῶν ἀκτιβιστῶν τῆς ἐποχῆς του, ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν κριτικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐφοβοῦντο, ὅτι τὰ ἐξομολογούμενα παιδιὰ των θὰ ἤρχιζον νὰ τεμπελιάζουν, ἐὰν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ προσκομίζουσαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας του ἀγαθὰ ἔργα. Ἀλλὰ καὶ οἱ κοινωνικοὶ ἐπαναστάται κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Λουθήρου, οἱ ὁποῖοι ἐπεδίωκον νὰ φέρουν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς μὲ ἀλλαγὴν τοῦ κόσμου καὶ ἀνατροπὴν τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, ἐπέριπτον κατὰ τοῦ Λουθήρου, ὅτι οὗτος παρὰ τὰς προτροπὰς του πρὸς δικαιοσύνην καὶ κοινωνικὴν βοήθειαν δὲν ἐνεπιστεύετο εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ δημιουργήσῃ δι' ἰδίων δυνάμεων διὰ τῆς βελτιώσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν ἕνα νέον ἄνθρωπον εἰς ἕνα νέον κόσμον. Ἡ μομφὴ λοιπὸν εἶναι: «Εὐσεβισμός», οὐδεμία ἰδίᾳ προσπάθεια πρὸς παραγμάτωσιν μιᾶς σωτηρίας, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ προέρχεται μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ νὰ λαμβάνῃ μορφήν τὸ πρῶτον διὰ τῶν χειρῶν τῶν ἀνθρώπων, ἐκτὸς τούτου δὲ μία καθαρῶς παθητικὴ ἀποδοχὴ ὅλων τῶν ἐλεεινῶν συνθηκῶν τοῦ κόσμου μας καί, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐν τῇ παραδοχῇ ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησεν ἔτσι τὸν κόσμον, ὅπως οὗτος εἶναι, χωρὶς νὰ πρέπει νὰ ἀλλάξῃ κάτι ὁ ἄνθρωπος ἐν αὐτῷ.

Ταῦτα εἶναι μίᾳ ὀλόκληρος σειρὰ μομφῶν, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ὑποκρίπτονται εὐρεῖαι θεολογικαὶ ἀκολουθίαι. Διὸ καὶ θὰ ἐπιδιώξω τώρα νὰ ἀκολουθήσω τὰς παραινέσεις τοῦ Λουθήρου ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν «πίστιν» καὶ τὸ

«δρᾶν» ἔτσι, ὥστε νὰ καταστοῦν σαφεῖς αἱ βασικαὶ θεολογικαὶ του σκέψεις. «Ἀγαθὰ, εὐσεβῆ ἔργα οὐδέποτε κάμνουν ἀγαθὸν καὶ εὐσεβῆ ἕνα ἄνθρωπον, ἀλλ' εἰς ἀγαθὸς καὶ εὐσεβῆς ἄνθρωπος κάμνει ἀγαθὰ, εὐσεβῆ ἔργα — κακὰ ἔργα οὐδέποτε κάμνουν κακὸν ἕνα ἄνθρωπον, ἀλλ' εἰς κακὸς ἄνθρωπος ποιεῖ κακὰ ἔργα»: τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν «περὶ ἐλευθερίας ἐνὸς χριστιανοῦ» συγγραφήν τοῦ Μάρτιν Λουθήρου, ἣτις ἐδημοσιεύθη τὸ 1520 καὶ ἀνήκει εἰς τὰς πλέον σημαντικὰς ἐκ τῶν ἐργασιῶν του. Ὁ Λούθηρος ἀναφέρεται ἐδῶ, ὅπως καὶ συχνάκις, εἰς μίαν βιβλικὴν εἰκόνα, ἀλλάσσει ὁμως σχεδὸν ἀπαρατηρήτως τὸ νόημά της. Ὁ Ἰησοῦς εἶχεν εἶπει: «οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποῦς πονηροῦς ποιεῖν, οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποῦς καλοῦς ποιεῖν» (Μτθ. 7,18). Οὗτος ἤθελε μὲ τὴν παρομοίωσιν ταύτην ἐκ τῆς καθημερινῆς ζωῆς νὰ προειδοποιήσῃ, ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ περιμένῃ κανεὶς καρποῦς, δηλ. εὐεργεσίας, ἐκεῖ ἔνθα δὲν ὑφίστανται αἱ προϋποθέσεις, ἦτοι, ὅπως ἐλέγετο τότε, «ἀγαθὰ ἔργα» ἐκεῖ, ἔνθα ἀπουσιάζει ἡ πίστις. «Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς», ἔλεγεν ὁ Ἰησοῦς, ἀπευθυνόμενος πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἐκαυχῶντο διὰ τὴν εὐσέβειάν των καὶ εἶχον τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν θὰ τοὺς ἀφήσῃ πλέον νὰ χαθοῦν. Ὁ Ἰησοῦς ἐφιστᾷ τὴν προσοχήν, λοιπόν, προκειμένου περὶ τῶν ὑποκριτῶν, περὶ ἐκείνων, οἵτινες ἐξαπατοῦν ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους, καὶ λέγει περὶ αὐτῶν: «ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς» (Μτθ. 7,20).

Τοῦτο εἶναι ὁμως διὰ τὸν Λούθηρον ἀδιαμφισβήτητον καὶ δὲν χρειάζεται νὰ τὸ τονίσῃ περισσότερο. Μία πίστις, ἣτις δὲν θὰ ἐξεδηλοῦτο εἰς τὴν ζωὴν, δὲν θὰ ἦτο πίστις. Ἄλλ' οὗτος ἐρωτᾷ: «Τί εἶναι πίστις καὶ πῶς δύναμεθα νὰ γνωρίζομεν αὐτήν; Γώρα δὲν ἀρκεῖ πλέον νὰ ἀναζητῶμεν ἀπολαυστικούς καρποὺς ἐκ καρποφόρων δένδρων καὶ νὰ μὴν ὑποψιαζόμεθα τούτους εἰς τὰ ζιζάνια. Ὁ Λούθηρος παραβάλλει πολλῶ μᾶλλον ὁ λ ο υ ς τοὺς ἀνθρώπους πρὸς δένδρα, ποὺ φέρουν καρποὺς. Ὑπάρχουν ἢ καλὰ ἢ κακὰ δένδρα — ἀμφοτέρω φέρουν τοὺς καρποὺς αὐτῶν. Ἐκ τούτου συμπεραίνει ὁ Λούθηρος: «Λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ προσώπῳ προηγουμένως ἀγαθὸς ἢ κακός, πρὶν οὗτος πράξῃ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ἔργα, καὶ τὰ ἔργα του δὲν κάμνουν αὐτὸν ἀγαθὸν ἢ κακόν, ἀλλ' οὗτος ποιεῖ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ἔργα».

Μὲ τὴν εἰκόνα αὐτὴν θέλει ὁ Λούθηρος νὰ ὑποδείξῃ τρία τινά, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του δὲν ἦσαν αὐτονόητα καὶ ἐπίσης σήμερον πρέπει νὰ λέγονται ἐκ νέου. Ἐν πρώτοις εἶναι σαφές ὅτι πᾶς ἄνθρωπος πράττει πάντοτε κάτι. Ὅπως ἐν δένδρον φέρει οὗτος καρποῦς, οὗτος δὲν δύναται —τουλάχιστον ἐπὶ μακρὸν χρόνον— νὰ εἶναι ἀδρανής. Καὶ ἂν ἀκόμη ἐπὶ μακρὸν οὗτος οὐδὲν πράττει, ἔχει καὶ τοῦτο τὰς ἐπιπτώσεις του. Ἀκόμη καὶ ἂν οὗτος δὲν λαμβάνει θέσιν, οὗτος κομματίζεται. Καὶ ἂν ἀκόμη οὗτος, ὅπως λέγει ὁ Λούθηρος, περιπατεῖ «τεμπελιάζοντας», ὁμως περιπατεῖ, καίτοι οὐδὲν ἐπιτυγχάνει. Ἐδῶ διαφέρει ὁ Λούθηρος ἐναντι μιᾶς ἀπόψεως, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον πολλῶν ἐκ τῶν σημερινῶν ἠθικῶν ὁδηγιῶν μας, καίτοι κατὰ τὸ

πλεῖστον μὴ ἐκπεφρασμένως. Φαντάζεται τις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως νωθρός καὶ ὅτι οὗτος χρειάζεται μίαν ὄθησιν διὰ νὰ κινηθῇ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἀποτελεῖ ἡ πίστις μίαν τοιαύτην ὄθησιν, ἐνῶ ἀπιστία καὶ ἔλλειψις ἐμπιστοσύνης ὀδηγοῦν εἰς ἀδράνειαν. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς εἰς τὴν ἐμπειρίαν τοῦ Λουθήρου περὶ τοῦ ἀνθρώπου. Οὗτος θεωρεῖ, ὅτι ἡδὴ πᾶς ἄνθρωπος ἔχει κίνητρα καὶ εὐρίσκεται ἐν κινήσει, ὅμως ἀποφασιστικὸν ρόλον παίζει τὸ ἐκ ποίας πηγῆς προέρχεται ἡ κίνησις αὕτη καὶ ποίαν κατεύθυνσιν λαμβάνει αὕτη. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶναι πάντοτε εἰς κάποιον δραστηριότητα, τότε δὲν ἔχει σημασίαν εἰς πρώτην γραμμὴν νὰ ἐκφοβίζομε τούτους διαρκῶς μὲ συνθήματα καὶ νὰ φερόμεθα ἔτσι ὡς νὰ ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπνήσωμεν κάποιον ἐκ τοῦ ὕπνου. Ἡ Ἡθικὴ ἀποσκοπεῖ κυρίως εἰς τὸ νὰ παρέχη καὶ νὰ ἐξετάζη παραινέσεις, ἐὰν κάποιος ἔχει πάρει τὸν ὀρθὸν δρόμον καὶ παραμένει ἐπὶ τοῦ δρόμου τούτου.

Συνεπῶς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐρωτῶμεν μόνον: «τί ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν», ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ στοχαζώμεθα, ποῖος εἶμεθα. Διὸ καὶ ὁ Λούθηρος διέκρινε τὸ πρόσωπον ἀπὸ τοῦ ἔργου του, ὅπως τὸ δένδρον ἀπὸ τῶν καρπῶν του. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ δὲν ἀναιρεῖται βεβαίως τὸ ὅτι οὐδεὶς ἄνθρωπος ἄνευ τοῦ πράττειν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ ὅτι εἰς τὰ ἔργα του, εἰς τὴν ἐνεργὸν καὶ παθητικὴν συμπεριφορὰν του, γίνεται σαφές, ποῖος εἶναι. Ἀλλὰ—καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν ὄψιν ἐκ τῆς παρομοιώσεως τοῦ Λουθήρου— ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀπορροφᾶται ἐκ τῶν ἔργων του. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελεῖται ἐξ ἐκείνου ποὺ πράττει.

Τί θὰ συνέβαινεν, ἐρωτᾷ ὁ Λούθηρος, ἐὰν ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι δὲν ἤμεθα πρόσωπα, τὰ ὅποια ὑφίστανται πρὸ τῶν πράξεων καὶ τῶν παραλείψεων, αἵτινες προέρχονται ἀπὸ ἡμᾶς; Θὰ ἐσήμαινεν, ὅτι θὰ ἔπρεπε ἡμεῖς οἱ ἴδιοι διὰ τῶν ἔργων μας νὰ κατορθώσωμεν ἑαυτούς, νὰ δημιουργήσωμεν ἑαυτούς καὶ διὰ τῶν προσπαθειῶν μας νὰ ἐπιβάλωμεν ἑαυτούς. Τί ἡμεῖς εἶμεθα, θὰ ἔπρεπε νὰ διαγνώσῃ κανεὶς ἐκ τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἰδικοῦ μας ὀφείλειν καὶ ἔχειν. Τὸν βαθμὸν τοῦτον ὀνομάζει ὁ Λούθηρος «δικαιοσύνη τῶν ἔργων». Δίκαιος ἐκ τῶν ἔργων εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις κρίνεται ἐκ τοῦ ὅ,τι κατορθώνει. Καὶ ὅταν οὗτος δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν, παρὰ τὰς προσπαθείας του, ὅτι ἀπέτυχεν—ἴσως διότι εἶναι οὗτος πλέον εὐαίσθητος ἀπὸ ὅ,τι ἄλλοι ἢ διότι τολμᾷ πολλά—, τότε κατακρίνει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἐνίοτε τὸν ἐγκαταλείπει. Ἡ αὐτοαπόρριψις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἄλλην ὄψιν τῆς ἐκ τῶν ἔργων δικαιοσύνης.

Ὁ Λούθηρος, ὡς ἐξομολόγος καὶ πνευματικός, εἶχε λάβει πείραν ἀμφοτέρων τῶν στάσεων ἀρκούντως καὶ εἶχε παρατηρήσει ταύτας καὶ εἰς τὸν ἑαυτὸν του. Ἐκεῖ συνήνητησεν αὐτὸν ἡ ἀπελευθερωτικὴ γυνῶσις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος καλεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸ ὅλων τῶν ἔργων. Οὗτος ἀξίζει χάριν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς πρόσωπον διὰ τὸν Θεόν, ἵνα εὐλογηθῇ. Διὰ τοῦτο ἐπιτρέπεται ὁ ἄνθρωπος νὰ διαφοροποιῆται ἐναντι τῶν ἔργων του. Οὗτος εἶναι ἐλεύθερος

ἐκ τῶν ἔργων, ἐκ τῆς δικαιοσύνης, ὅπως καὶ ἐκ τῆς κατακρίσεώς των. Ἡ ἐλευθερία αὕτη δὲν εἶναι αὐτονόητος, αὕτη εἰς οὐδένα ἄνθρωπον εἶναι ἔμφυτος. Ἄλλὰ χάριν τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ κρίσεως τοῦ Θεοῦ, ἥτις συνετελέσθη εἰς τὸν θάνατον καὶ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ, εἶναι οὗτος τώρα ἐλεύθερος. Οὗτος δὲν χρειάζεται νὰ πράττη πλέον τὸ ἀδύνατον, ἦτοι νὰ κατακρίνη τὸν ἑαυτόν του.

Βεβαίως εἰς τὰς ἐνεργείας μας δὲν ἀπαλασσόμεθα κρίσεων. Πρέπει νὰ κρίνωμεν ἢ τουλάχιστον νὰ προσπαθῶμεν νὰ κρίνωμεν, τί εἶναι ὀρθὸν καὶ τί εἶναι ἐσφαλμένον, τί πρέπει νὰ γίνῃ μὲ νόημα καὶ τί πρέπει νὰ διαπραχθῇ — ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει προοπτικὴ ἀπὸ τῆς ἐπιτυχίας. Ἄλλ' ὅλα αὐτὰ οὐδόλως σημαίνουν καὶ κρίσιν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας. Διότι τοιοῦτόν τι, ἀκριβέστερον θεωρούμενον, θὰ καθίστατο ἀδύνατον, θὰ ἦτο δηλ. ὡς νὰ ἠδυνάμεθα νὰ κάμωμεν ὑπέρβασιν τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ νὰ θέλωμεν ἔτσι νὰ κατοπτεῦσωμεν τὴν ζωὴν μας, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὅμως ἰστάμεθα. Τοιοῦτόν τι θὰ ἦτο ἀδύνατον, πλέον ἀδύνατον καὶ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὸ ἔργον τοῦ Münchhausen, ὅστις ἐπιδιώκει νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ βάλτου μὲ τὸ νὰ πιάνει τὸν ἑαυτόν του ἀπὸ τὰ μαλλιά. Ἐν τούτοις τὸ ἀδύνατον τοῦτο προσπαθοῦν νὰ πράττουν οἱ ἄνθρωποι πάλιν — καὶ — πάλιν, καὶ διότι οὗτοι βασικῶς δὲν μποροῦν νὰ τὸ κατορθώσουν, καταφεύγουν εἰς ὑποκατάστατα, π.χ. μὲ τὸ νὰ ἐπιτρέπουν νὰ φαίνεται ἡ κρίσις περὶ τοῦ ἑαυτοῦ των ἐκ τῆς ὑπὸ ἄλλων ἀναγνωρίσεως. Τί εἶναι ὁ κάποιος κρίνεται ἐκ τῆς ἐκτιμῆσεως, ἥτις προσάπτεται εἰς αὐτόν.

Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου δὲν παραμένει ἀνεπηρέαστος καὶ ἡ ἰδία δραῖσις, ἀλλὰ λαμβάνει κατεύθυνσιν, ἔστω καὶ μὴ συνειδητῶς, ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον θὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἀκόμη καὶ ἐὰν κάποιος ἀποδεσμευθῇ ἐκ τοιούτων προκαταλήψεων καὶ συνεπειῶν, διατρέχει τὸν κίνδυνον, παντοῦ, μόνον μέσα καὶ δρόμους νὰ ἀναζητῇ, διὰ νὰ ἀνεύρῃ τὸν ἑαυτόν του. Οὗτος θὰ θεωρῇ τοὺς ἀθρώπους, μὲ τοὺς ὁποίους σχετίζεται καὶ διὰ τοὺς ὁποίους πράττει κάτι, ὡς μέσα πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Διὸ καὶ οὐδέποτε δύναται οὗτος νὰ ἐνεργῇ λησμονῶν τὸν ἑαυτόν του, οὗτος ἐλάχιστα θὰ εἶναι ὄντως ἱκανὸς πρὸς γνησίαν ἀφοσίωσιν. Οὗτος δρᾷ ἴσως μὲ ἐπιτυχίαν, ἀλλ' ὅμως χωρὶς ἀγάπην.

Διὰ τὸν Λούθηρον ἦλθεν εἰς τὸ προσκῆνιον ἡ ἀναληγσία αὕτη ἀκριβῶς εἰς τὰς ὑφίστας ἐπιτευξεις τῆς εὐσεβείας τῶν ἡμερῶν του. Τότε εἶχον ἀναπτυχθῇ κολοσσιαῖαι κοινωνικαὶ δραστηριότητες, πολλοὶ ἐδείκνυον τί μποροῦν νὰ στερηθοῦν διὰ νὰ εἶναι εὐάρεστοι εἰς τὸν Θεὸν καὶ νὰ συμπαρασταθοῦν εἰς τοὺς ἄλλους. Ὅπισθεν ὅμως πάντων τούτων ὑπεκρύπτετο συχνάκις ὁ φόβος τοῦ ὅτι δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ἀνθέξῃ κανεὶς εἰς τὰς ἀπαιτήσεις καὶ ὅτι δὲν θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰ ἰδανικά, τὰ ὁποῖα ἐπεβάλλοντο εἰς τὰ καθ' ἕκαστα ἄτομα διὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ τῶν ἠθικῶν μέτρων τῆς δημοσιότητος. Καὶ συχνάκις κατεβάλλοντο μέγιστα προσπάθειαι πρὸς βοή-

θειαν ἐν τῇ ἐλεεινότητι καὶ τῇ ἀνάγκῃ μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ μὴ χάσῃ κανεὶς τὴν κοινωνικὴν του θέσιν καὶ διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ κανεὶς ἀπαιτήσεις ἄλλων πρὸς μίαν καλυτέραν ζωὴν διὰ μιᾶς προληπτικῆς προσφορᾶς.

Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ —καὶ εἶναι ἄραγε αὕτη σήμερον βασικῶς διάφορος;— σημαίνει ἡ διάκρισις μεταξὺ προσώπου καὶ ἔργου μίαν ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῆς ἐγωπαθείας. "Ὅστις θέλει νὰ πράξῃ κάτι καλόν, δὲν χρειάζεται πλεόν νὰ στρέφῃ τὸ βλέμμα πρὸς τὸν ἑαυτὸν του, οὔτε καὶ κατὰ τρόπον πὺ νὰ θεωρῇ ὅτι ἡ αὐτο-αξία του ἀντανακλᾶται ἐν τῇ εὐγνωμοσύνῃ τοῦ ἀποδέκτου. "Ὅστις ἀποδεδειγμένως ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ πρέπει νὰ δικαιωθῇ διὰ τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ ἔργων, λαμβάνει μίαν νέαν θεώρησιν καὶ διὰ τὴν ἀνάγκην τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Οὗτος δύναται νὰ ἀφεθῇ ἐπὶ τοῦ ὄντως ἀναγκαίου καὶ δὲν χρειάζεται νὰ βλέπῃ πάρα-πέρα. Τὸ ἀναγκαῖον πράττειν, πρὸς τὴν χρεῖαν στρέφεται, σημαίνει μὲ ἀπλότητα: νὰ ἐκμεταλλεῖται κανεὶς τὴν εὐκαιρίαν, ἣτις ὑφίσταται πάντοτε καθ' ἓνα ὠρισμένον τρόπον ἐν τῇ σχέσει τοῦ πάσχοντος πρὸς ἐμὲ καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποκτῶ ἐμπειρίαν τῆς χρεῖας του. Οὕτω παρέχει ἡ μεταξὺ προσώπου καὶ ἔργου διάκρισις τοῦ Λουθήρου ἐλευθερίαν πρὸς ἔκφρασιν μιᾶς δράσεως, ἣτις δίδει περαιτέρω ζωὴν. Διότι οὐδὲν ἕτερον σημαίνει τό: καρπὸς παρέχειν. "Ὅστις φέρει καρπὸς, δὲν χρειάζεται τοὺς καρπὸς τούτους διὰ νὰ τραφῇ καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ ὁ ἴδιος. Οὗτος δύναται τὴν ἐν αὐτῷ ἀναπτυχθεῖσαν δύναμιν ζωῆς νὰ μεταδώσῃ περαιτέρω καὶ δὴ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε αὕτη νὰ ἀποδεδειχθῇ ἐξ αὐτοῦ καὶ νὰ ἀναπτύξῃ ἰδίαν ζωὴν.

Τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν τρίτην ὕψιν. Μὲ τὸ νὰ συγκρίνῃ ὁ Λούθηρος τὸ ἀνθρώπινον πράττειν πρὸς τὸ φέρειν καρπὸς ἐνὸς δένδρου, περιγράφει οὗτος τὸ πράττειν τοῦτο ὡς ἐν θαυμαστὸν ἐνυπάρχειν μεταξὺ τοῦ ἰδίου πράττειν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν ἐκείνου, πὺ προηγεῖται τοῦ πράττειν τούτου καὶ ἔχει ἐναποτεθῆ εἰς αὐτό. Εἰς πάντα καλὸν καρπὸν, εἰς τὸν καρπὸν τοῦ δένδρου ὅπως καὶ εἰς τὸ πράττειν τοῦ ἀνθρώπου, ἔρχεται εἰς τὴν τελειώσιν τῆς ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὴν ἀπλῆν αὐτὴν εἰκόνα ἀπαντᾷ ὁ Λούθηρος εἰς ἐν εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπανειλημμένως τεθὲν καὶ ἄκρω δύσκολον ἐρώτημα, τὸ ἐρώτημα δηλ. περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ τοῦ ἐνεργεῖν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πράττειν. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος τούτου ἀπάντησις ἔχει ὑφίσταται ἠθικὰς ἀκολουθίας. Ἀποδίδεται πᾶσα ἀποφασιστικὴ ἐνέργεια εἰς τὸ ἐνεργεῖν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, τότε ὁ ἄνθρωπος συμπεριφέρεται μόνον ὡς ἀποδέκτης ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὡς βοηθὸς ἄνευ ἰδίας εὐθύνης. Ἡ ὅταν ὁ ἄνθρωπος τονίζει, χάριν τῆς εὐθύνης ταύτης, τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐλευθερίαν καὶ αὐτοτέλειαν — τότε μετατίθεται ὁ Θεὸς εἰς τὸν ρόλον ἐκείνου, ὅστις εἰς τὴν καλυτέραν περίπτωσιν προετοιμάζει καὶ ἴσως καὶ παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπον. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἐμφανίζονται Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ὡς ἀντίπαλοι εἰς τὴν ἐνεργὸν δράσιν. Τοῦτο ἕμως εἶναι ἀδιανόητον διὰ τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ Λούθηρος διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν. "Ὅσον ὀλίγον

καρπὸν δύναται νὰ φέρῃ ἐν δένδρον, χωρὶς νὰ ἔχη τοῦτο φυτευθῆ καὶ νὰ ἔχη δεχθῆ φῶς, θέρμην καὶ τροφήν, τόσον ὀλίγον δύναται εἰς ἄνθρωπος νὰ παραθεωρήσῃ, ὅτι οὗτος ἐποιήθη καὶ ὅτι δὲν ἔδωκεν ὁ ἴδιος εἰς ἑαυτὸν τὴν ζωὴν του. Καὶ ἀκόμη, ὅσον ὀλίγον δύναται νὰ ζήσῃ ἐν δένδρον, ἄνευ ἀναπτύξεως τῆς χορηγηθείσης εἰς αὐτὸ ζωτικῆς δυνάμεως καὶ χωρὶς νὰ φέρῃ καρπούς, τόσον ὀλίγον δύναται καὶ ὁ ἄνθρωπος νὰ καταστήσῃ ἐν ἑαυτῷ ἐνεργὸν τὴν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ, ἄνευ συμμετοχῆς μεθ' ὄλων τῶν δυνάμεων του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς εὐλογίας ταύτης.

Ὁ Λουθήρος θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ὠραίαν ἐκείνην ἱστορίαν περὶ τοῦ σπόρου, ἥτις ἀναφέρει, πῶς κατ' οὐδένα τρόπον δύναται τις νὰ ὀμιλῇ περὶ τοῦ Θεοῦ, ἀποβλέπων εἰς τὸ ἀνθρώπινον πράττειν. Κάποιος ἱερεὺς συναντᾷ ἓνα γέροντα, ὅστις ἐργάζεται εἰς τὸν κῆπον του. Οὗτος θέλει νὰ τοῦ εἴπῃ κάτι τὸ φιλικὸν καὶ τὸ εὐσεβὲς καὶ τὸν ἐπαινεῖ: «Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ φέρατε τὸν κῆπο σας θαυμάσια σὲ τάξι». Καὶ ὁ γέρον ἀπαντᾷ: «Ναί, πάτερ μου, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχατε δεῖ, πῶς ἦταν ὁ κῆπος μου, τότε ποῦ ὁ Θεὸς ἐργαζόταν μόνος του εἰς αὐτόν»! Μπορῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι ὁ Λουθήρος εἰς τὰς συζητήσεις του εἰς τὰς τραπέζας θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη διηγηθῆ μίαν τοιαύτην ἱστορίαν, διὰ νὰ δείξῃ πόσον τερατῶδες εἶναι τὸ νὰ θέλομε νὰ περιορίσομε τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ χρόνῳ καὶ τῷ χώρῳ τοῦ ἀνθρώπινου ἐνεργεῖν. Ὁ Λουθήρος κατ' οὐδένα τρόπον περιμένει τὸν Θεὸν μόνον εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις, εἰς ἀνατρεπτικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐξεγείρουν τοὺς ἀνθρώπους καὶ διακόπτουν τὰς ἰδίας αὐτῶν δραστηριότητας. Ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν εἰς τὰς ὅλως καθημερινὰς ὑποθέσεις τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν, καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐργασίας, ὄχι μόνον εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν καὶ ἐκεῖ, ἐνθα ἡμεῖς ἀποσυρόμεθα εἰς τὸν ἑαυτὸν μας καὶ ἀνταλλάσσομεν ἑαυτοὺς μετ' ὁμοφρονίας μας.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ Μάρτιν Λουθήρου εἰς μίαν ἐκ τῶν κυρίων συγγραφῶν τῆς Μεταρρυθμίσεως, τὴν περὶ ἐλευθερίας πραγματείαν του. Αὕτη ἀποτελεῖ μίαν σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς περὶ ἐλευθερίας ἐννοίας καὶ εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ φιλόσοφοι καὶ κοινωνιολόγοι πάντοτε καὶ συχνάκις κριτικῶς. Ἄναφέρω ὡς παραδείγματα μόνον τὸν Karl Marx, Max Scheler καὶ Herbert Marcuse. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ διακόψω καὶ νὰ μὴν εἰσέλθω εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιδράσεων τῆς πραγματικῆς ταύτης διὰ νὰ δείξω, πόσον αὕτη ἐνεδυνάμωσεν αὐτοτέλειαν καὶ ὑπευθυνότητα εἰς τὰ διάφορα στρώματα, βεβαίως ἐν τοῖς ὀρίοις μιᾶς ἐκ Θεοῦ παραχωρηθείσης ἐλευθερίας, ἥτις ἐλευθερώνει τὸ βλέμμα διὰ τὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν πάσχοντα ἄνθρωπον, ἥτις ὁμως ἐλευθερώνει καὶ εἰς τὸ νὰ πράττῃ κανεὶς τὸ ἀναγκαῖον, ὄχι περισσότερον καὶ ὄχι ὀλιγότερον, διότι ἐν σαφῶς περισσότερον θὰ ὠδήγει εἰς μίαν ἀδιόρθωτον ὑπερφόρτωσιν, ἥτις εἰς τὴν διάρκειαν ὄχι μόνον ἐπιτυγχάνει οὐσιωδῶς ὀλιγότερον, ἀλλὰ καὶ ἀπειλεῖ τὴν ἐλευθερίαν.

Ὁ Λουθήρος ὀμίλει ὡς ἱεροκῆρυξ καὶ πνευματικὸς. Πολλὰ ἐκ τῶν

γνώσεών του προέκυψαν ἐκ διαμαχῶν, τὰς ὁποίας οὗτος ἄνευ προθέσεως προεκάλει, μερικὰς ἐπιπτώσεις δὲν ἠδύνατο οὗτος νὰ προβλέψῃ καὶ ἐπίσης δὲν ἤθελε νὰ λάβῃ ἐκ τῶν προτέρων ὑπ' ὄψιν του, διότι δὲν ἐνεφανίζετο οὗτος ὡς προγραμματιστὴς καὶ δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει πολιτικὴν τινὰ στρατηγικὴν. Ἡμεῖς ἔχομεν σήμερον τὴν τάσιν νὰ κρίνωμεν ἓνα ἄνθρωπον ἐξ ἐκείνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέδρασεν, καὶ ἀπὸ τὰς διαμάχας του πρὸς τὸ περιβάλλον, ἐκ τοῦ πράττειν του καὶ πάσχειν νὰ καταλήγωμεν εἰς συμπεράσματα περὶ ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐκίνει αὐτὸν εἰς τὸ ἐσώτατον. Τοῦτο ἡμῶς ἀντίκειται παντελῶς πρὸς τὴν αὐτογνωσίαν τοῦ Λουθήρου, εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ ἑαυτοῦ του ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ τοῦ σωτηριῶδους ἔργου τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὸν καὶ ἐν ἐμπιστοσύνῃ πρὸς τὸ μυστηριῶδες ἔργον τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ὁποίους συναντᾷ καὶ εἰς τὰς καταστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας δύναται οὗτος νὰ κινηθῇ. "Ὅτι δὲ ὁ Λούθηρος συγχρόνως ἐκ τῶν ἔσω ἀπέκτα τὴν δύναμιν νὰ πράττῃ τόσα πολλὰ πρὸς τὰ ἔξω, πᾶγμα ποῦ ἐκ φύσεως οὐδέποτε θὰ ἐτόλμα, καὶ τὸ ὁποῖον συγχάκις ὑπερέβαινε τὰς δυνάμεις του καὶ τὸν ἐκρήμιζεν εἰς βαθεῖς πειρασμούς, τοῦτο ἀναγνωρίζεται σήμερον ἀκόμη καὶ ἐκ τῆς ὑλιστικῆς ἱστορίας, ἥτις συνήθως ἀφήνει τὴν σκέψιν νὰ ἰσχύῃ μόνον ὡς ἀντανάκλασις τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι εἰς τὸ ἱωβιλαῖον τοῦ Λουθήρου τὸ 1983 αἱ ἐπίσημοι θέσεις μιᾶς ἐπιτροπῆς τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας ἀκριβῶς τὸ σημεῖον τοῦτο, δηλ. τὴν θεολογικὴν βᾶσιν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Λουθήρου ἐξῆρον, ἥτις ἐπέδρασεν ἀνακαινιστικῶς εἰς πλείστας ὄσας θρησκευτικὰς, πνευματικὰς καὶ κοινωνικὰς περιοχὰς. Οὕτως ἀποτελεῖ ἡ ἀποψις τοῦ Λουθήρου ἐν τῇ συναφείᾳ πίστεως καὶ πράττειν δι' ἡμᾶς μίαν διττὴν κλήσιν πρὸς ἐλπίδα: πρὸς ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ, ἥτις προηγεῖται πάσης εὐσεβείας καὶ τῆς θελήσεως ἡμῶν πρὸς δρᾶσιν, ἥτις περιβάλλει ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἐν πίστει καὶ καθοδηγεῖ ἐν τῇ ἀγάπῃ, εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν καθημερινῶς εἰς τὰς εὐκαιρίας τοῦ πράττειν ἡμῶν καὶ ἡ ὁποία μᾶς ἀφήνει νὰ συναισθανθῶμεν τὴν πιστότητα τοῦ Θεοῦ ἔναντι τῆς δημιουργίας του, ὅπως καὶ τὴν πολλαπλῆν πρόνοιάν του. Καὶ αὐτὸ ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι μία θεολογία, ἥτις ἐκφράζει τοῦτο σαφῶς καὶ ἀσυγχύτως, δύναται νὰ εἶναι εἰς ἀξιέπαινος προσανατολισμὸς διὰ τὰς πολλαπλᾶς δυσκολίας τῆς πίστεως καὶ τοῦ πράττειν τοῦ καιροῦ μας.